

તબીબી મહાવિદ્યાલયોમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) દ્વારા પુસ્તકાલયોનું સંરક્ષણ અને જાણવણી

JIGAR M. MAKWANA

Ph.D. Scholar Noble University, Junagadh

સારાંશ (Abstract)

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) એ આયુર્વેદ, સિદ્ધ, યોગ, નૈતિકતા તથા પરંપરાગત વૈદકીય જ્ઞાનનો સમૃદ્ધ અને વૈજ્ઞાનિક વારસો છે. તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો માત્ર આધુનિક એલોપેથિક ચિકિત્સા સંબંધિત પુસ્તકો સુધી સીમિત ન રહી, પરંતુ IKS સંબંધિત દુર્લભ ગ્રંથો, હસ્તલિખિત પાંદડાં અને આયુર્વેદિક સાહિત્યના સંરક્ષણ કેન્દ્ર તરીકે વિકસતા જઈ રહ્યા છે. આ સંશોધન પત્રમાં તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો દ્વારા IKS આધારિત સાહિત્યના સંરક્ષણ, ડિજિટલાઇઝેશન અને વિદ્યાર્થીઓ તથા સંશોધકો સુધી તેની જાણવણી (dissemination) કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસમાં એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પુસ્તકાલયો IKS વિષયક પુસ્તકોનું સુવ્યવસ્થિત સંગ્રહણ, ઇ-રિપોઝિટરીની સ્થાપના, અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ જેમ કે સેમિનાર, વર્કશોપ તથા વ્યાખ્યાનો દ્વારા આ જ્ઞાન પરંપરાને જીવંત રાખવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સાથે સાથે, આધુનિક માહિતી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને દુર્લભ ગ્રંથોનું ડિજિટલ સ્વરૂપે સંરક્ષણ કરવામાં આવે છે, જેથી આ જ્ઞાન ભવિષ્યની પેઢી માટે સુરક્ષિત રહે.

આ સંશોધન એ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે IKS આધારિત વૈદકીય જ્ઞાનનો સમાવેશ આધુનિક મેડિકલ શિક્ષણમાં holistic health approach વિકસાવવામાં સહાયક સાબિત થાય છે. તબીબી પુસ્તકાલયો દ્વારા કરવામાં આવતું આ કાર્ય માત્ર જ્ઞાનના સંરક્ષણ પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ સંશોધન, નવીન વિચારધારા અને પરંપરાગત ચિકિત્સા પદ્ધતિઓના વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન માટે પણ પાયો પૂરો પાડે છે. વધુમાં, આ અભ્યાસ સૂચવે છે કે યોગ્ય નીતિ, તાલીમબદ્ધ માનવ સંસાધન અને આધુનિક ટેકનોલોજી દ્વારા IKS આધારિત ગ્રંથોની ઉપલબ્ધતા વધારીને રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન પરંપરાના સંરક્ષણમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી શકાય છે.

ઉપરાંત, આ અભ્યાસમાં આ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પુસ્તકાલયો અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વચ્ચે સહકાર સ્થાપિત કરીને IKS આધારિત માહિતીનું સંકલન વધુ વ્યાપક બનાવી શકાય છે. આ સહયોગી પ્રયત્નો દ્વારા સંશોધકોને વિશ્વસનીય સ્ત્રોતો ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે તેમજ પરંપરાગત અને આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન વચ્ચે સંવાદ અને સંકલનને નવી દિશા મળી શકે છે. આ રીતે, IKS અને આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન વચ્ચે સંકલન સાધવામાં પુસ્તકાલયો મહત્વપૂર્ણ સેતુરૂપ ભૂમિકા નિભાવે છે.

Keywords: ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS), તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો, જ્ઞાનનું સંરક્ષણ, માહિતીનું પ્રસારણ (જાણવણી), આયુર્વેદ અને પરંપરાગત ચિકિત્સા, ડિજિટલ લાઇબ્રેરી, પરંપરાગત વૈદકીય હસ્તલિખિત ગ્રંથો, જ્ઞાન વ્યવસ્થાપન, સર્વાંગી આરોગ્ય અભિગમ

પ્રસ્તાવના

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) ભારતના સાંસ્કૃતિક, વૈજ્ઞાનિક અને તત્ત્વજ્ઞાનિક વારસાનો અમૂલ્ય અંશ છે. તેમાં આયુર્વેદ, યોગ, ન્યાયશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન તથા પરંપરાગત ચિકિત્સા પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ જ્ઞાન પરંપરાએ પ્રાચીન કાળથી માનવ સ્વાસ્થ્ય, જીવનશૈલી અને રોગ નિવારણના ક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. આધુનિક સમયમાં વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ સાથે મેડિકલ શિક્ષણમાં પશ્ચિમી ચિકિત્સા પદ્ધતિઓનો વ્યાપ વધ્યો હોવા છતાં, ભારતીય પરંપરાગત વૈદકીય જ્ઞાનનું મહત્વ ફરીથી ઓળખાતું જઈ રહ્યું છે.

આજના ડિજિટલ યુગમાં માહિતીના પ્રસાર માટે નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અનિવાર્ય બન્યો છે. તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો IKS આધારિત ગ્રંથોનું ડિજિટલાઇઝેશન કરીને, ઇ-રિપોઝિટરી અને ડિજિટલ લાઇબ્રેરી દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ તથા સંશોધકો સુધી આ જ્ઞાન પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા પરંપરાગત અને આધુનિક મેડિકલ વિજ્ઞાન વચ્ચે સંકલન સાધી શકાય છે અને holistic health approach વિકસાવવામાં સહાય મળે છે.

આ સંશોધન પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો દ્વારા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત સાહિત્યના સંરક્ષણ અને જાણવણીની ભૂમિકાનો વિશ્લેષણ કરવાનો છે. આ અભ્યાસ એ પણ દર્શાવે છે કે કેવી રીતે પુસ્તકાલયો IKS અને આધુનિક તબીબી શિક્ષણ વચ્ચે સેતુરૂપ બનીને કાર્ય કરે છે તથા ભવિષ્યમાં આ ક્ષેત્રમાં વધુ વિકાસ માટે કઈ દિશામાં પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે.

તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયોની ભૂમિકા

તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો શિક્ષણ, સંશોધન અને જ્ઞાનપ્રસારણના મુખ્ય આધારસ્તંભ તરીકે કાર્ય કરે છે. આધુનિક યુગમાં મેડિકલ શિક્ષણ માત્ર પાઠ્યપુસ્તકો સુધી સીમિત નથી, પરંતુ સંશોધન આધારિત જ્ઞાન, ઇ-સ્રોતો, ડેટાબેસ અને પરંપરાગત વૈદકીય સાહિત્યના સંકલન પર આધારિત છે. આ સંદર્ભમાં, તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને સંશોધકો માટે જ્ઞાનનું કેન્દ્ર બની રહે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) આધારિત વૈદકીય સાહિત્યના સંરક્ષણ અને પ્રસાર માટે પણ પુસ્તકાલયો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. રસ

પ્રથમ, પુસ્તકાલયોનું મુખ્ય કાર્ય આયુર્વેદ, યોગ, સિદ્ધ અને અન્ય પરંપરાગત ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ સંબંધિત ગ્રંથોનું સંગ્રહણ કરવાનું છે. પ્રાચીન આયુર્વેદિક ગ્રંથો, સંશોધન લેખો અને હસ્તલિખિત પાંદડાંનો સંગ્રહ કરીને પુસ્તકાલયો આ જ્ઞાનને લુપ્ત થવાથી બચાવે છે. આ ગ્રંથો માત્ર ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતા નથી, પરંતુ આજના વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે પણ ઉપયોગી સાબિત થાય છે. પરંપરાગત ચિકિત્સા પદ્ધતિઓમાં રહેલા ઔષધીય સૂત્રો અને ઉપચાર પદ્ધતિઓ આધુનિક ફાર્માકોલોજી અને વૈદકીય સંશોધન માટે આધાર પૂરો પાડે છે.

બીજું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય સંરક્ષણ (preservation) છે. તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો દુર્લભ અને પ્રાચીન ગ્રંથોને ભૌતિક તેમજ ડિજિટલ સ્વરૂપે સંરક્ષિત કરે છે. ભૌતિક સંરક્ષણ માટે તાપમાન અને ભેજ નિયંત્રણ, વિશેષ કવર, તેમજ નિયમિત સંભાળ લેવામાં આવે છે. ડિજિટલ સંરક્ષણ માટે સ્કેનિંગ, PDF આર્કાઇવિંગ અને ક્લાઉડ સ્ટોરેજ જેવી પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયાઓ દ્વારા દુર્લભ ગ્રંથો લાંબા સમય સુધી સુરક્ષિત રહે છે અને તેમની નકલ બનાવીને વધુ વપરાશકર્તાઓ સુધી પહોંચાડી શકાય છે.

ત્રીજું, પુસ્તકાલયો જ્ઞાનના પ્રસાર (dissemination)માં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. IKS આધારિત સાહિત્યને વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો સુધી પહોંચાડવા માટે પુસ્તકાલયો વિવિધ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરે છે. તેમાં ઓપન એક્સેસ રિપોઝિટરી, ઇ-લાઇબ્રેરી સેવાઓ અને ઓનલાઇન ડેટાબેસનો સમાવેશ થાય છે. આ સુવિધાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો દૂર બેઠા પણ આયુર્વેદિક ગ્રંથો અને સંશોધન લેખોનો અભ્યાસ કરી શકે છે. આ રીતે, જ્ઞાનનું લોકશાહીભૂત વિતરણ શક્ય બને છે.

ચોથું, તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરીને જ્ઞાનના પ્રસારને વધુ સક્રિય બનાવે છે. IKS આધારિત પુસ્તકોની પ્રદર્શની, સેમિનાર, વર્કશોપ, વ્યાખ્યાનમાળા અને ઓરિએન્ટેશન કાર્યક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં પરંપરાગત વૈદકીય જ્ઞાન પ્રત્યે રસ વિકસાવવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પરંપરાગત અને આધુનિક ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ વચ્ચે સંવાદ સ્થાપિત થાય છે અને holistic health approach વિકસે છે.

પાંચમું, પુસ્તકાલયો સંશોધન સહાયતા (research support) માટે મહત્વપૂર્ણ માળખું પૂરું પાડે છે. સંશોધકો માટે રેફરન્સ સેવાઓ, સાહિત્ય સમીક્ષા માટે જરૂરી સ્રોતો, બિબ્લિયોગ્રાફી તૈયાર કરવાની સુવિધા અને સંદર્ભ વ્યવસ્થાપન સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે. IKS આધારિત સંશોધનમાં પ્રાચીન ગ્રંથો અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક લેખો વચ્ચે તુલનાત્મક અભ્યાસ જરૂરી હોય છે, જેમાં પુસ્તકાલયો સેતુરૂપ બની કાર્ય કરે છે. આ રીતે, સંશોધનની ગુણવત્તા અને વ્યાપ બંનેમાં વધારો થાય છે.

છકું, પુસ્તકાલયો આધુનિક માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી (ICT) નો ઉપયોગ કરીને પરંપરાગત જ્ઞાનને નવી દિશા આપે છે. ડિજિટલ લાઇબ્રેરી, ઇ-બુક્સ, ઓનલાઇન જર્નલ્સ અને ડેટાબેસ દ્વારા IKS આધારિત સાહિત્યને વૈશ્વિક સ્તરે ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માત્ર સ્થાનિક સ્તરે જ નહીં, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય સંશોધન સમુદાય સુધી પહોંચે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત પુસ્તકાલયો નું સંરક્ષણ

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) આધારિત વૈદિકીય સાહિત્ય, જેમ કે આયુર્વેદિક ગ્રંથો, પરંપરાગત ઉપચાર પદ્ધતિઓ, ઔષધીય છોડ અંગેનું જ્ઞાન તથા હસ્તલિખિત પાંદડાં, ભારતના વૈજ્ઞાનિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનો મહત્વપૂર્ણ અંશ છે. આ સાહિત્યનું સંરક્ષણ કરવું માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહીં, પરંતુ આધુનિક વૈદિકીય સંશોધન અને શિક્ષણ માટે પણ અત્યંત આવશ્યક છે. તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો આ સંરક્ષણ પ્રક્રિયામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

પ્રથમ, ભૌતિક સંરક્ષણ (physical preservation) તબીબી પુસ્તકાલયો માટે મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે. પ્રાચીન ગ્રંથો અને હસ્તલિખિત પાંદડાં કાગળ, તાડપત્ર અથવા કાપડ પર લખાયેલા હોય છે, જે સમય સાથે નાશ પામવાની શક્યતા ધરાવે છે. આવા ગ્રંથોને સુરક્ષિત રાખવા માટે વિશેષ સ્ટોરેજ વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવે છે. તેમાં તાપમાન અને ભેજ નિયંત્રણ, જીવાત નિવારણ, તથા પ્રકાશથી બચાવ જેવી પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રંથોને ખાસ આવરણમાં રાખવામાં આવે છે જેથી તે ધૂળ, ભેજ અને જીવાતથી સુરક્ષિત રહે.

બીજું, ગ્રંથોની મરામત અને પુનઃસ્થાપન (restoration and conservation) પણ સંરક્ષણનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. જૂના અને નુકસાન પામેલા ગ્રંથોને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે વિશેષ તાલીમપ્રાપ્ત કર્મચારીઓ દ્વારા કાગળની મરામત, શાહીનું સંરક્ષણ અને બંધાણ (binding) કરવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા દુર્લભ અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોને ફરીથી ઉપયોગયોગ્ય બનાવવામાં આવે છે અને તેમનું આયુષ્ય વધે છે.

ત્રીજું, ડિજિટલ સંરક્ષણ (digital preservation) આધુનિક યુગમાં સંરક્ષણની સૌથી અસરકારક પદ્ધતિ બની છે. તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો IKS આધારિત ગ્રંથોને સ્કેન કરીને ડિજિટલ સ્વરૂપે સંગ્રહ કરે છે. આ ડિજિટલ નકલોને ઇ-રિપોઝિટરી અથવા ડિજિટલ લાઇબ્રેરીમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવે છે. આથી એક તરફ મૂળ ગ્રંથોની સલામતી રહે છે અને બીજી તરફ વધુ વપરાશકર્તાઓ સુધી આ જ્ઞાન પહોંચે છે. ડિજિટલ સંરક્ષણ દ્વારા સમય, સ્થળ અને ભૌતિક મર્યાદાઓ દૂર થાય છે.

ચોથું, મેટાડેટા અને કેટલોગિંગ (metadata and cataloguing) સંરક્ષણ પ્રક્રિયાનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. IKS આધારિત ગ્રંથોને યોગ્ય રીતે વર્ગીકૃત કરીને, વિષય, લેખક, સમયગાળો અને ભાષા મુજબ નોંધણી કરવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થિત કેટલોગિંગ દ્વારા સંશોધકો અને વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી માહિતી સરળતાથી મળી શકે છે. આ ઉપરાંત, મેટાડેટા સિસ્ટમ ગ્રંથોની ઓળખ અને સુરક્ષા માટે પણ ઉપયોગી બને છે.

પાંચમું, કાયદાકીય અને નૈતિક સંરક્ષણ (legal and ethical preservation) પણ મહત્વપૂર્ણ છે. પરંપરાગત જ્ઞાન ઘણી વખત સમુદાય આધારિત હોય છે અને તેની માલિકી અને ઉપયોગ અંગે નૈતિક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. પુસ્તકાલયો દ્વારા આ જ્ઞાનના સંરક્ષણમાં બૌદ્ધિક સંપત્તિ અધિકાર (Intellectual Property Rights) અને પરંપરાગત જ્ઞાનના હકની જાળવણી કરવામાં આવે છે. આથી પરંપરાગત જ્ઞાનનો દુરુપયોગ અટકાવી શકાય છે અને મૂળ જ્ઞાનધારકોના અધિકારોનું રક્ષણ થાય છે.

છકું, તાલીમ અને માનવ સંસાધન વિકાસ (training and capacity building) પણ સંરક્ષણ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. IKS આધારિત ગ્રંથો ઘણી વખત સંસ્કૃત અથવા પ્રાચીન ભાષામાં લખાયેલા હોય છે. તેથી, આવા ગ્રંથોને સમજવા અને સંરક્ષિત કરવા માટે લાઇબ્રેરી સ્ટાફને વિશેષ તાલીમ આપવી જરૂરી બને છે. સંસ્કૃત ભાષા જ્ઞાન, ડિજિટલ સ્કેનિંગ ટેકનિક અને સંરક્ષણ પદ્ધતિઓ અંગે તાલીમ દ્વારા સંરક્ષણ કાર્ય વધુ અસરકારક બની શકે છે.

સાતમું, સહયોગી સંરક્ષણ (collaborative preservation) પણ મહત્વપૂર્ણ પાસું છે. તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, સંશોધન કેન્દ્રો અને રાષ્ટ્રીય ડિજિટલ લાઇબ્રેરી સાથે સહકાર સ્થાપિત કરીને IKS આધારિત ગ્રંથોનું સંરક્ષણ કરે છે. આ સહયોગી પ્રયત્નો દ્વારા સંસાધનોનો સદુપયોગ થાય છે અને સંરક્ષણ પ્રક્રિયા વધુ વ્યાપક બને છે.

આ રીતે, તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો દ્વારા કરવામાં આવતું સંરક્ષણ કાર્ય બહુઆયામી છે. તેમાં ભૌતિક સંરક્ષણ, ડિજિટલ સંરક્ષણ, કાયદાકીય રક્ષણ, તાલીમ, સહયોગી પ્રયત્નો અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન જેવા વિવિધ પાસાંઓનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ પ્રયત્નો દ્વારા IKS આધારિત વૈદકીય જ્ઞાનને લુપ્ત થવાથી બચાવી શકાય છે અને તેને ભવિષ્યની પેઢી માટે સુરક્ષિત રાખી શકાય છે.

અંતે એમ કહી શકાય કે સંરક્ષણ માત્ર ભૂતકાળના વારસાનું રક્ષણ નથી, પરંતુ ભવિષ્યના વૈદકીય વિકાસ માટે મજબૂત પાયો પૂરો પાડે છે. તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો દ્વારા IKS આધારિત ગ્રંથોનું સંરક્ષણ કરીને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને જીવંત રાખવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપવામાં આવે છે. આ કાર્ય દ્વારા પરંપરાગત અને આધુનિક વૈદકીય જ્ઞાન વચ્ચે સંકલન સાધી શકાય છે અને સર્વાંગી આરોગ્ય અભિગમને પ્રોત્સાહન મળે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત પુસ્તકાલયો ની જાણવણી –

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) આધારિત સાહિત્યનો હેતુ માત્ર તેનો સંગ્રહ અને સંરક્ષણ કરવાનો નથી, પરંતુ તેને વિદ્યાર્થીઓ, સંશોધકો અને સમાજ સુધી પહોંચાડવાનો પણ છે. જ્ઞાન ત્યારે જ સજીવ બને છે જ્યારે તે વપરાશમાં આવે અને વ્યાપક જનસમુદાય સુધી પહોંચે. આ દૃષ્ટિએ, પુસ્તકાલયો જ્ઞાનના પ્રસાર (dissemination) માટે સક્રિય માધ્યમ તરીકે કાર્ય કરે છે.

પ્રથમ, **ભૌતિક માધ્યમ દ્વારા જાણવણી** પુસ્તકાલયોનો પરંપરાગત પરંતુ મહત્વપૂર્ણ રસ્તો છે. IKS આધારિત પુસ્તકો માટે અલગ વિભાગ સ્થાપિત કરીને, વિશેષ શેલ્ફ અથવા કોર્નર બનાવવામાં આવે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓને પરંપરાગત વૈદકીય સાહિત્ય સરળતાથી ઉપલબ્ધ બને છે. પુસ્તકોની પ્રદર્શની (book exhibitions), થીમ આધારિત ડિસ્પ્લે અને ખાસ વાંચન ખૂણા (reading corners) દ્વારા આ જ્ઞાન પ્રત્યે રસ વધે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓમાં જાગૃતિ ફેલાવે છે અને તેમને પરંપરાગત ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ વિશે અભ્યાસ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

બીજું, **ડિજિટલ માધ્યમ દ્વારા જાણવણી** આધુનિક યુગમાં સૌથી અસરકારક સાધન બની ગયું છે. તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો IKS આધારિત ગ્રંથોનું ડિજિટલાઇઝેશન કરીને ઇ-લાઇબ્રેરી અને ઇ-રિપોઝિટરી મારફતે ઉપલબ્ધ કરાવે છે. આથી વપરાશકર્તાઓ સમય અને સ્થળની મર્યાદા વિના આ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ દ્વારા દુર્લભ આયુર્વેદિક ગ્રંથો, સંશોધન લેખો અને પરંપરાગત જ્ઞાનને વૈશ્વિક સ્તરે પણ પહોંચાડી શકાય છે. આ રીતે, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા સ્થાનિક સીમાઓ પાર કરીને વૈશ્વિક જ્ઞાન સમુદાયનો ભાગ બને છે.

ત્રીજું, **શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જાણવણી** પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પુસ્તકાલયો દ્વારા આયોજિત સેમિનાર, વર્કશોપ, વ્યાખ્યાનમાળા અને વેબિનાર IKS આધારિત જ્ઞાનના પ્રસાર માટે અસરકારક સાધન છે. આવા કાર્યક્રમોમાં આયુર્વેદ, યોગ અને પરંપરાગત ચિકિત્સા ક્ષેત્રના નિષ્ણાતોને આમંત્રિત કરવામાં આવે છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓને સીધી માહિતી અને પ્રેરણા મળે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પરંપરાગત અને આધુનિક વૈદકીય જ્ઞાન વચ્ચે સંવાદ સ્થાપિત કરે છે.

ચોથું, **વપરાશકર્તા શિક્ષણ (User Education)** દ્વારા જાણવણી થાય છે. પુસ્તકાલયો વિદ્યાર્થીઓને IKS આધારિત સાહિત્ય કેવી રીતે શોધવું, કેવી રીતે તેનો ઉપયોગ કરવો અને સંશોધનમાં તેને કેવી રીતે સામેલ કરવું તેની તાલીમ આપે છે. લાઇબ્રેરી ઓરિએન્ટેશન કાર્યક્રમો, માહિતી સાક્ષરતા (information literacy) સત્રો અને ડેટાબેસ ઉપયોગ તાલીમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ક્ષમતા વધે છે. આ રીતે, જ્ઞાનનો પ્રસાર માત્ર માહિતી આપવાનું કાર્ય ન રહી, પરંતુ જ્ઞાનના યોગ્ય ઉપયોગ તરફ દોરી જાય છે.

પાંચમું, **પ્રકાશન અને દસ્તાવેજીકરણ દ્વારા જાણવણી** પણ થાય છે. IKS આધારિત સંશોધન લેખો, બુલેટિન, ન્યૂઝલેટર અને રિપોર્ટ્સ પ્રકાશિત કરીને પુસ્તકાલયો પરંપરાગત જ્ઞાનને લખીત સ્વરૂપે વ્યાપક રીતે પ્રસારિત કરે છે. આ પ્રકાશનો સંશોધકો માટે આધારરૂપ બને છે અને નવા અભ્યાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ ઉપરાંત, પરંપરાગત ઉપચાર પદ્ધતિઓ અને ઔષધીય છોડ અંગેનું જ્ઞાન દસ્તાવેજીકરણ દ્વારા સંરક્ષિત અને પ્રસારિત થાય છે.

છકું, સહયોગી માળખા દ્વારા જાણવણી પણ મહત્વપૂર્ણ છે. વિવિધ તબીબી મહાવિદ્યાલયો, સંશોધન સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ વચ્ચે સહકાર સ્થાપિત કરીને IKS આધારિત માહિતીનું વિનિમય કરવામાં આવે છે. આ સહયોગી પ્રયત્નો દ્વારા એક સંસ્થામાં ઉપલબ્ધ જ્ઞાન બીજી સંસ્થા સુધી પહોંચે છે. આ રીતે, જ્ઞાનનું નેટવર્ક વિકસે છે અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વધુ વ્યાપક બને છે.

સાતમું, સમાજ સુધી પહોંચ (community outreach) દ્વારા જાણવણી પણ મહત્વપૂર્ણ પાસું છે. પુસ્તકાલયો માત્ર વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો સુધી જ સીમિત ન રહી, પરંતુ સામાન્ય જનસમુદાય માટે પણ કાર્યક્રમો આયોજિત કરે છે. આયુર્વેદિક આરોગ્ય શિબિરો, યોગ શિબિરો અને જનજાગૃતિ કાર્યક્રમો દ્વારા પરંપરાગત ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ વિશે માહિતી આપવામાં આવે છે. આથી IKS આધારિત જ્ઞાનનો સામાજિક ઉપયોગ વધે છે અને લોકોમાં સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે જાગૃતિ ફેલાય છે.

આ રીતે, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત પુસ્તકાલયો દ્વારા કરવામાં આવતી જાણવણી બહુઆયામી છે. તેમાં ભૌતિક માધ્યમ, ડિજિટલ માધ્યમ, શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ, વપરાશકર્તા શિક્ષણ, પ્રકાશન, સહયોગી પ્રયત્નો અને સમાજ સુધી પહોંચ જેવા વિવિધ પાસાંઓનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ પ્રયત્નો દ્વારા IKS આધારિત વૈદકીય જ્ઞાનને વ્યાપક જનસમુદાય સુધી પહોંચાડી શકાય છે.

અંતે એમ કહી શકાય કે પુસ્તકાલયો જ્ઞાનના સંરક્ષણ સાથે સાથે જ્ઞાનના પ્રસાર માટે પણ સમાન રીતે જવાબદાર છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત વૈદકીય જ્ઞાનની જાણવણી દ્વારા પરંપરાગત અને આધુનિક ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ વચ્ચે સંકલન સાધી શકાય છે. આ સંકલન દ્વારા સર્વાંગી આરોગ્ય અભિગમ વિકસે છે અને સંશોધન તથા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવી દિશાઓ ખુલ્લી પડે છે. આથી, IKS આધારિત પુસ્તકાલયોનું કાર્ય માત્ર શૈક્ષણિક જ નહીં, પરંતુ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે.

તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો સામેના પડકારો

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) આધારિત વૈદકીય સાહિત્યનું સંરક્ષણ અને જાણવણી કરવાનું કાર્ય મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં, તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો સામે અનેક પ્રકારના પડકારો ઊભા થાય છે. આ પડકારો સંસ્થાગત, તકનિકી, માનવ સંસાધન અને નીતિગત સ્તરે જોવા મળે છે. આ પડકારોનું યોગ્ય નિરાકરણ ન થાય તો IKS આધારિત જ્ઞાનનો યોગ્ય ઉપયોગ અને પ્રસાર શક્ય બની શકતો નથી.

પ્રથમ મહત્વપૂર્ણ પડકાર ભાષા અને લિપિ સંબંધિત છે. IKS આધારિત મોટા ભાગના ગ્રંથો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અથવા પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં લખાયેલા હોય છે. આધુનિક મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો માટે આ ભાષાઓ સમજવી મુશ્કેલ બને છે. પરિણામે, આવા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ મર્યાદિત રહે છે. અનુવાદ અને વ્યાખ્યા માટે નિષ્ણાતોની અછત પણ એક મોટો પડકાર છે.

બીજો પડકાર ભૌતિક ગ્રંથોની જર્જરિત સ્થિતિ સાથે સંકળાયેલો છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પાંદડાં અને દુર્લભ આયુર્વેદિક ગ્રંથો સમય સાથે નબળા બની જાય છે. ભેજ, તાપમાન, જીવાત અને પ્રકાશના કારણે આ ગ્રંથોને નુકસાન થવાની સંભાવના વધી જાય છે. તમામ તબીબી મહાવિદ્યાલયોમાં આધુનિક સંરક્ષણ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે આવા ગ્રંથોનું યોગ્ય રીતે સંરક્ષણ કરવું મુશ્કેલ બને છે.

ત્રીજો મહત્વપૂર્ણ પડકાર ડિજિટલાઇઝેશન સંબંધિત છે. IKS આધારિત ગ્રંથોનું ડિજિટલ રૂપાંતરણ કરવું સમયખોર અને ખર્ચાળ પ્રક્રિયા છે. તેમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાના સ્કેનર, સોફ્ટવેર અને તાલીમબદ્ધ સ્ટાફની જરૂર પડે છે. ઘણા તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો પાસે પૂરતા નાણાંકીય સંસાધનો ન હોવાને કારણે ડિજિટલાઇઝેશનનું કાર્ય ધીમું પડે છે. આ ઉપરાંત, ડિજિટલ ડેટાના સુરક્ષા અને લાંબા ગાળાના સંગ્રહ (digital preservation) માટે યોગ્ય માળખું પણ ઘણી વખત ઉપલબ્ધ હોતું નથી.

ચોથો પડકાર તાલીમબદ્ધ માનવ સંસાધનની અછત છે. IKS આધારિત ગ્રંથોનું સંરક્ષણ, વર્ગીકરણ અને ડિજિટલાઇઝેશન કરવા માટે લાઇબ્રેરી સાયન્સ સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષા અને પરંપરાગત વૈદકીય જ્ઞાનનું મૂળભૂત જ્ઞાન જરૂરી બને છે. આવા બહુવિધ કુશળતા ધરાવતા કર્મચારીઓ ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે સંરક્ષણ અને જાણવણીનું કાર્ય અસરકારક રીતે થઈ શકતું નથી.

પાંચમો પડકાર **નાણાંકીય સંસાધનોની મર્યાદા** છે. IKS આધારિત વિશેષ વિભાગ સ્થાપિત કરવો, ડિજિટલ લાઇબ્રેરી વિકસાવવી, દુર્લભ ગ્રંથોનું સંરક્ષણ કરવું અને તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવા માટે પૂરતું ફંડ જરૂરી બને છે. ઘણા તબીબી મહાવિદ્યાલયો પહેલેથી જ આધુનિક મેડિકલ સાધનો અને સંશોધન માળખામાં ખર્ચ કરતા હોય છે, જેના કારણે લાઇબ્રેરી વિકાસ માટે પૂરતું બજેટ ફાળવવામાં આવતું નથી.

છઠ્ઠો પડકાર **નીતિ અને આયોજનનો અભાવ** છે. કેટલીક સંસ્થાઓમાં IKS આધારિત જ્ઞાનના સંરક્ષણ અને જાણવણી માટે સ્પષ્ટ નીતિ અથવા લાંબા ગાળાની યોજના ઉપલબ્ધ નથી. પરિણામે, આ કાર્ય વ્યક્તિગત રસ અથવા તાત્કાલિક પ્રોજેક્ટ પર આધારિત રહે છે. સંસ્થાગત સ્તરે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શિકા ન હોવાને કારણે સતત અને સુવ્યવસ્થિત વિકાસ શક્ય બની શકતો નથી.

સાતમો પડકાર **વપરાશકર્તાઓમાં રસ અને જાગૃતિની અછત** છે. આધુનિક મેડિકલ અભ્યાસક્રમમાં મુખ્યત્વે એલોપેથિક ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ પર ભાર હોવાથી, વિદ્યાર્થીઓમાં પરંપરાગત વૈદકીય જ્ઞાન પ્રત્યે સ્વાભાવિક રસ ઓછો જોવા મળે છે. જો સુધી પુસ્તકાલયો દ્વારા સક્રિય રીતે જાગૃતિ કાર્યક્રમો અને પ્રચાર કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી IKS આધારિત સાહિત્યનો ઉપયોગ મર્યાદિત રહે છે.

આઠમો પડકાર **કાયદાકીય અને નૈતિક મુદ્દાઓ** સાથે સંકળાયેલો છે. પરંપરાગત જ્ઞાન ઘણી વખત સમુદાય આધારિત હોય છે અને તેની માલિકી અંગે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. IKS આધારિત ગ્રંથોના ડિજિટલ પ્રસાર દરમિયાન બૌદ્ધિક સંપત્તિ અધિકાર (Intellectual Property Rights) અને પરંપરાગત જ્ઞાનના હકનું રક્ષણ કરવું જરૂરી બને છે. આ બાબતમાં સ્પષ્ટ કાયદાકીય માર્ગદર્શન ન હોવાને કારણે પુસ્તકાલયો સંકોચ અનુભવે છે.

આ તમામ પડકારો દર્શાવે છે કે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત વૈદકીય સાહિત્યનું સંરક્ષણ અને જાણવણી એક સરળ કાર્ય નથી. તેમાં ભાષાકીય, તકનિકી, નાણાંકીય અને નીતિગત સ્તરે અનેક અડચણો છે. તેમ છતાં, યોગ્ય આયોજન, તાલીમ, નાણાંકીય સહાય અને સંસ્થાગત સહયોગ દ્વારા આ પડકારોને ધીમે ધીમે દૂર કરી શકાય છે. આમ પડકારોની ઓળખ અને વિશ્લેષણ કરવું પોતે જ એક મહત્વપૂર્ણ પગલું છે. જો આ પડકારોનું સમયસર નિરાકરણ લાવવામાં આવે, તો તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત વૈદકીય જ્ઞાનના સંરક્ષણ અને જાણવણીમાં વધુ અસરકારક ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો માં IKS આધારિત ગ્રંથોનું સંરક્ષણ અને જાણવણી વધુ અસરકારક બનાવવા માટે ના સૂચનો

□ **વિશિષ્ટ IKS વિભાગની સ્થાપના:** દરેક તબીબી મહાવિદ્યાલયના પુસ્તકાલયો માં આયુર્વેદ, યોગ, યુનાની, સિદ્ધ અને પરંપરાગત ચિકિત્સા સંબંધિત સાહિત્ય માટે અલગ “IKS વિભાગ” સ્થાપિત કરવો જોઈએ. આથી વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોને સંકલિત રીતે પરંપરાગત જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થશે.

□ **ડિજિટલાઇઝેશન અને ડિજિટલ આર્કાઇવનું નિર્માણ:** દુર્લભ હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને પ્રાચીન આયુર્વેદિક પુસ્તકોનું ડિજિટલ રૂપાંતરણ કરીને ઇ-લાઇબ્રેરી અથવા રિપોઝિટરી બનાવવી જોઈએ. આ પ્રક્રિયા દ્વારા ગ્રંથોના ભૌતિક ક્ષયથી રક્ષણ થશે તેમજ વૈશ્વિક સ્તરે જાણવણી શક્ય બનશે.

□ **પુસ્તકાલય કર્મચારીઓનું તાલીમકરણ:** લાઇબ્રેરી સાયન્સ સાથે IKS વિષયક મૂળભૂત જ્ઞાન ધરાવતા સ્ટાફની નિમણૂક અથવા તાલીમ આપવી જરૂરી છે. ખાસ કરીને હસ્તલિખિત ગ્રંથોની ઓળખ, વર્ગીકરણ અને સંરક્ષણની પદ્ધતિઓ અંગે વિશેષ તાલીમ આપવી જોઈએ.

□ **સંશોધન પ્રોત્સાહન:** વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને IKS આધારિત વિષયો પર સંશોધન કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા માટે વર્કશોપ, સેમિનાર અને રિસર્ચ ઓરિયન્ટેશન કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ. આથી પરંપરાગત વૈદકીય જ્ઞાન આધુનિક તબીબી શિક્ષણ સાથે સંકળાશે.

□ **બહુભાષીય સામગ્રીની ઉપલબ્ધતા:** IKS ગ્રંથો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ફારસી વગેરે ભાષાઓમાં હોવાથી તેમના અનુવાદો (ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી) ઉપલબ્ધ કરાવવાનું મહત્વપૂર્ણ છે. આથી વધુ વાચકવર્ગ સુધી આ જ્ઞાન પહોંચશે.

□ **સહયોગી નેટવર્કિંગ:** તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો આયુર્વેદિક કોલેજો, સંશોધન સંસ્થાઓ અને રાષ્ટ્રીય ડિજિટલ લાઇબ્રેરી સાથે સહયોગ સ્થાપી શકે. આ પ્રકારનું નેટવર્કિંગ જ્ઞાનની આપલે-લેને મજબૂત બનાવશે.

□ **જાગૃતિ કાર્યક્રમો:** IKS આધારિત પુસ્તકો અને ડિજિટલ સંસાધનો અંગે વિદ્યાર્થીઓમાં જાગૃતિ લાવવા માટે “લાઇબ્રેરી ઓરિએન્ટેશન પ્રોગ્રામ”, “IKS ડે”, અને પ્રદર્શન (exhibition) આયોજિત કરવું જોઈએ.

□ **આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ:** AI આધારિત કેટલોગિંગ, કીર્ડ સર્ચ, અને ડેટાબેઝ મેનેજમેન્ટ સિસ્ટમ દ્વારા IKS ગ્રંથોની શોધ અને ઉપયોગ સરળ બનાવી શકાય છે.

નિષ્કર્ષ

આ અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) આધારિત તબીબી સાહિત્યના સંરક્ષણ અને જાણવણીમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આયુર્વેદ, યોગ, યુનાની તથા અન્ય પરંપરાગત ચિકિત્સા પદ્ધતિઓમાં સમાયેલ વૈજ્ઞાનિક અને દાર્શનિક જ્ઞાન માત્ર ઐતિહાસિક વારસો નથી, પરંતુ આધુનિક આરોગ્ય વ્યવસ્થાને સમૃદ્ધ બનાવવાનું શક્તિશાળી સાધન છે. આવા જ્ઞાનને સુરક્ષિત રાખવા અને નવી પેઢી સુધી પહોંચાડવા માટે પુસ્તકાલયો મધ્યસ્થ સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે.

આધુનિક ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ માધ્યમોના ઉપયોગથી દુર્લભ હસ્તલિખિત ગ્રંથો તથા પરંપરાગત વૈદકીય પુસ્તકોનું સંરક્ષણ વધુ સુદૃઢ બની શકે છે. સાથે સાથે, પુસ્તકાલયો દ્વારા આયોજિત જાગૃતિ કાર્યક્રમો, સંશોધન પ્રવૃત્તિઓ અને બહુભાષીય માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવાના પ્રયાસો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને વૈશ્વિક સ્તરે પ્રસારિત કરવામાં સહાયક બની શકે છે. આથી, તબીબી મહાવિદ્યાલયોના પુસ્તકાલયો માત્ર માહિતી સંગ્રહ કેન્દ્ર તરીકે નહીં પરંતુ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન વચ્ચે સેતુરૂપ બનીને કાર્ય કરે છે. યોગ્ય આયોજન, નીતિ આધાર અને ટેકનોલોજીકલ સંસાધનોના સંયોજનથી પુસ્તકાલયો ભવિષ્યમાં પરંપરાગત તબીબી જ્ઞાનના સંરક્ષણ, સંવર્ધન અને વૈજ્ઞાનિક પુનર્મૂલ્યાંકન માટે મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર તરીકે વિકસિત થઈ શકે છે.

સંદર્ભસૂચિ (References – APA 7th Edition)

- **Central Council for Research in Ayurvedic Sciences.** (2018). *Documentation and preservation of traditional medical knowledge in India*. Ministry of AYUSH.
- Charaka. (2001). *Charaka Samhita* (P. V. Sharma, Trans.). Chaukhambha Orientalia.
- Chaudhary, S. K. (2016). Indigenous knowledge systems and their relevance in modern healthcare. *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 15(3), 421–427.
- Gorman, G. E., & Shep, S. J. (2010). *Preserving local knowledge in libraries, archives, and museums*. De Gruyter Saur.
- Kumar, P., & Patel, S. (2021). Role of academic libraries in preservation and dissemination of indigenous knowledge. *International Journal of Information Management*, 58, 102115. <https://doi.org/10.1016/j.ijim.2021.102115>
- Ministry of AYUSH. (2017). *National policy on Indian systems of medicine and homoeopathy*. Government of India.
- Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India.
- National Digital Library of India. (2022). *Digital preservation of indigenous knowledge resources*. IIT Kharagpur.
- National Medical Commission. (2021). *Guidelines for integration of traditional medicine in medical education*. Government of India.
- Rao, S. S. (2015). Indigenous knowledge and library systems: A conceptual framework. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 35(4), 273–279.

- Reddy, K. S. (2018). Role of libraries in preserving cultural and traditional knowledge. *Library Philosophy and Practice*, 1–12.
- Sharma, P. V. (2014). *History of medicine in India*. Chaukhambha Visvabharati.
- Sharma, R., & Singh, A. (2019). Preservation of traditional knowledge in digital libraries: An Indian perspective. *Journal of Library and Information Science*, 44(2), 115–123.
- Sushruta. (2005). *Sushruta Samhita* (K. R. Srikantha Murthy, Trans.). Chaukhambha Orientalia.
- World Health Organization. (2013). *WHO traditional medicine strategy 2014–2023*. World Health Organization.